

Әбдіқұлова Р.М.
**Шешендік диалог
құрылымы**

Мақалада қазақ шешендік сөздеріндегі диалог құрылымының ерекшеліктері қарастырылады. Автор қазақтың шешендік сөздеріндегі диалог құрылымдарының көне шығыс ескерткіштерінде ұшырасатын (Авестада) суырып салма дәстүрдегі тілдесулермен сабақтастығын пайымдайды. Мақала авторы сұрақ-жауап құрылымының қарама-қарсылыққа негізделген динамикалық табиғатын талдайды. Сұрақ-жауап құрылымынан шешендік сөздің идеясы, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылатындығын байыптайды. Шешендік диалог құрылымынан фольклорға тән халықтық жұмбақ өлең, жаңылтпаш, ауызекі сөйлеу синтаксисі сипаттарын айқындайды. Алайда автор шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуальдық қызмет аясының кеңдігін дәйектейді. Ашық монологтың монолог, полилог, драмалық диалог сипатындағы түрлерін саралайды. Шешендік диалогтағы әлқисса, астарлы сөз, табу құрылымдарының көркемдік қуатын және уақыт пен кеңістік ыңғайындағы шарттылығын танытады. Шешендік сөздердің баяндау жүйесінде теңеу, метафоралық салыстыру, меңзеу, мақал-мәтел, риторикалық сұрақ, поэтикалық инверсия, ішкі ұйқас пен ырғақ, аяққы қайталау, ассонанс пен аллитерацияның қолданылу ерекшеліктерін байыптайды.

Түйін сөздер: шешендік диалог құрылымы, суырып салма дәстүр, сұрақ-жауап құрылымы, халықтық жұмбақ өлең, жаңылтпаш, монолог, полилог, драмалық диалог, әлқисса, табу.

Abdikulova R.M.
**The structure of oratory
dialogue**

The article considers the peculiarities of the structure of dialogues in oratory speech. The author affirms the forms of dialogues in oratory speech is interrelated with the speeches in improvisatory tradition that can be found in ancient eastern monuments (Avesta). The author of the article analyzes the dynamic nature of the structure of dialogues based on contrast. The structure of question and answer reveals the idea of oratory speech, society, the mystery of world and origin. The oratory dialogues' structure specifies the traits characteristic for folklore such as riddles, tongue twisters and the syntax of oral informal speech. However the author proves the positivity of oratory speech for intellect and Weltanschauung. The author exposes the types of monologue such as monodialogue, polylogue and dramatic dialogue. He presents the artistic power and the time and space conditions of introduction, intricate word and taboo structure in oratory speech. The specialties of use of metaphoric comparison, confrontation, indication, proverb, rhetorical question, poetical inversion, rhyme and rhythm, repetition, assonance and alliteration in oratory speech are discussed.

Key words: the structure of oratory speech, improvisatory tradition, the structure of question and answer, riddles, tongue twister, monodialogue, polylogue, dramatic dialogue, introduction, taboo.

Абдикулова Р.М.
**Структура ораторского
диалога**

В статье рассматриваются структурные особенности диалога в казахской ораторской речи. Автор указывает на взаимосвязь структуры диалога в ораторской речи диалогов в народном импровизаторском искусстве, которые встречаются на древних восточных монументах средних веков (в Авесте). Автор статьи разбирает динамичную натуру структуры «вопрос-ответ», основанную на противоположностях. Структура «вопрос-ответ» раскрывает идею ораторской речи, тайные стороны общества, мира и естества. Также определяет такие формы характерные для фольклора как загадки, скороговорки и синтаксис разговорной речи в структуре ораторского диалога. Также автор уточняет, что ораторское искусство имеет большое влияние на интеллект и мировоззрение. Разбирает виды открытого монолога, такие как монолог, полилог, драматический диалог. Представляет нам художественную мощь и приспособленность к временно-пространственным условиям структур таких определении в ораторском диалоге как сказовость, подтекст, табу. Поясняет особенности эпитета, метафорического сравнения, ссылок, пословиц и поговорок, риторических вопросов, поэтических инверсии, рифмы и ритма, повтора, ассонанса и аллитерации в ораторской речи.

Ключевые слова: структура ораторского диалога, импровизаторское искусство, структура «вопрос-ответ», народные загадки и скороговорки, монолог, полилог, драматический диалог, сказовость, табу.

ШЕШЕНДІК ДИАЛОГ ҚҰРЫЛЫМЫ

Ашық сөздің диалог, сұрақ-жауап формасының көне үлгілері шығыс ескерткіштерінде молынан кездеседі. Соның бірі – «Повесть Йовишт из рода Фриянов» деп аталатын туынды. Оның фольклорлық сюжеттік негізі Авестада бұрыннан белгілі болады. Көне аңыз әңгіменің кейіпкері Йовишт егер сұрағына дұрыс жауап алмаса халықты қырмақшы болған қаһарлы жауыз жиһангердің: «Аспан жұмағы жақсы ма? Жер жұмағы жақсы ма?» – деген сұрағына: «Жер жұмағы жақсы», – деп жауап береді [1,21]. Шындығында сұрақтың халықтық шешімінде діни сипат бар. Жер жұмағы жақсы болатын себебі, адам Ормзданың о дүниелік мекеніндегі болашақ өмірі үшін жерде еңбек етеді. Йовишт жауабының тапқырлығы осында. Бұдан ары Йовишт жауыз Ахтйаның жұмбақтарын бірінен соң бірін шеше береді. Осындай сөйлесулердің көне үлгілерінің бәрінен де өткір сөз, тапқыр ой, жұмбақтау, астарлау секілді суырып салма дәстүр ерекшеліктері аңғарылады.

Қазақтың шешендік сөздерінің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын диалогтық құрылымдарды сол көне суырып салма дәстүрдегі тілдесулердің эволюциясы ретінде тануға болады. Солардың бір тобы сұрақ-жауапқа құрылған шешендік сөздер. Әдетте, сұрақ-жауап қарама-қарсы құбылыс болғанмен, бірін-бірі ұштап, тірілтіп, жандандырып отырады. Оның бұл сипаты шешендік сөздердің көркемдік жүйесінде ерекше айқын көрінеді. Сұрақ-жауап құрылымынан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады. Ашық сөздің сұрақ-жауап формасында сұрақ қарапайым тыңдаушы атынан да, есімі көпке белгілі би-шешен атынан да берілуі мүмкін. Алдыңғының сұрақ берудегі мақсаты танымдық қана болса, кейінгісі шешендік сын, түптеп келгенде сөз сайысына шақыру екенін аңғаруға болады. Мысалы, атақты Сырым батырдың Үргеніш шешенімен айтысы сондай сұрақ-жауап құрылымында беріледі. «Үргеніш шешені: – Сөз анасы не? – Су анасы не? – Жол анасы не? – деп сұрайды. Сырым батыр: – Сөз анасы – құлақ, – Су анасы – бұлақ, – Жол анасы – тұяқ! – деп жауап береді. Үргеніш

шешені: – Дау мұраты не? – Сауда мұраты не? – Қыз мұраты не? – Жол мұраты не? – дейді. Сырым батыр: – Дау мұраты – біту, Сауда мұраты – ұту, Қыз мұраты – кету, Жол мұраты – жету, – дейді. Үргеніш шешені: Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, мұныңыз не? – деп сұрайды. -Жан-жағыңызға сіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз? – дейді. Сырым батыр: – Сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам Сырымды күнде жеңеді, – дейді [2, 57]. Көріп отырғанымыздай, бұл диалогтың құрылымынан екі түрлі сипат танылады. Сөздің бір бөлігі халықтық жұмбақ өлең сипатында болса, екіншісі ауызекі сөйлеу синтаксисі үлгісінде беріледі. Дегенмен, халықтық жұмбақтың табиғатына тән «жекеден тұтастың, тұтастан жекенің сипатын білдіру» тәсілі жұмбақталған нәрсенің болмысын орағыта ашып, аңғарту шешендік сауалға да тән. Дегенмен, ол сипаттар шешендік сөйлесулерде қысқа да ықшам келеді. Әдетте, халықтық жұмбақтарда, жұмбақ өлең, айтыстарда бір құбылыстың немесе өзара ұқсас құбылыстардың сын-сипаты жұмбақталса, шешендік сұрақ-жауап формасында шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуальдық қызмет аясының кеңдігіне сай бір емес, бірнеше, әртектес деректі-дерексіз құбылыстар да жұмбақталады. Мәселен, шешеннің «сөз анасы», «су анасы», «жол анасы» деген сөздері меңзеу-метонимиялық алмастыру. Өйткені, ана сөзі тура мағынасында тек адамға ғана қаратылып айтылады. Сол сияқты «мұрады» сөзінің де стилистикалық фрейм ретінде алынып, өзге сөздермен тіркес құруы меңзеу-болжал сипатындағы экспрессивті мағына береді. Ал, қара сөз үлгісіндегі сұрақ-жауап тапқыр ой жүйесіне құрылған. Сырым Үргеніш шешенінің сұрағына риторикалық сұрақпен жауап қайыруы арқылы оны бір сүріндіреді. Бұл Сырымның әрі байқағыштығы, әрі тапқырлығы. Сырым қарсыласының сұрағына өзінің жауабын орайластыра айтуы арқылы сөзіне жаңылтпаштық сипат дарытқаны «жан-жағыңызға қарай береді екенсіз», «жан-жағыңа қарамасаңыз, менің қарағанымды» деген тіркестердегі қайталаулардан, ішкі ырғақтардың сақталуынан көрінеді. Үргеніш шешені де «екі аяқты, бір адам» деп Сырымды сөзден жаңылдырмақ болады. Алайда, Сырым «өз сөзін соға берген адам» деп келемеж етуімен қарсыласын сан соқтырады. Бұл құрылымда драмалық сипат та жоқ емес.

Шынында сұрақ-жауап құрылымынан халықтық жұмбақ, жаңылтпаштардың образды-

лық сипаты аңғарылады. Ғұлама М. Әуезовтің пікіріне сүйенсек жұмбақты сөз образының кілті есебінде тануға болады [3, 127].

Сұрақ-жауап құрылымы сөз майталмандары көкейіндегі дүние-өмір құбылыстары жайлы көп сауалды алып шығып, оған халық алдында табан астында жауап айтқызуымен құнды. Демек, диалог арқылы рухани қуат жарылыстары жүзеге асады [4, 7].

Осы тақылеттес шешендік диалог құрылымы «Жерден ауыр не?» дейтін шешендік сөзде де кездеседі. «Балаби қартайған шағында халқын жиып: «Жерден ауыр не? Судан терең не? Оттан ыстық не? Көктен биік не?» – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты. Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын өзі былай деп шешкен екен: – Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім, Судан терең дегенім – оқу, ғылым. Оттан ыстық дегенім – фани жалған, адамның өмірі, Көктен биік дегенім – тәкәббардың көңілі» [2, 70]. Бұл диалог құрылымының алдыңғы сұрақ-жауаптан өзгешелігі – шешеннің өз сауалына өзі жауап беруі- диалогтың монологпен жымдасуында немесе монологпен болуында. Шешен өзін-өзі сынайды, ашық толғанады. Балаби сөзінің жұмбақтық сипаты «дегенім» сөзін қайталауынан көрінеді. Сөзде жұмбақталып отырған құбылыс «жердің», «көктін», «оттың» өзімен емес олардың сын-сипат белгілерімен салыстырылады. Шешеннің оқу-білім мен ғылым, ілім т.б. сияқты өзара мәндес жекелеген құбылыстардың әрқайсысын басқа бір тұтас құбылыстың сапа белгісімен салыстыруы- концептуальды талдау жемісі.

Сондай-ақ, «Асусыз тауға кез болдым» дейтін шешендік сөзде Байдалы шешен: «Асусыз тауға кез болдым, өткелсіз суға кез болдым, жоқты жаяу қарай беретін болдым, аяусыз жаудың қолына кез болдым», – деп жұмбақтап астарлы сөйлейді. Оның бұл сөзінің астарын елге билік айтып жүрген Мерке деген бір адам: «Мұның үшеуі асусыз тауға кез болғаны – тізесі сарыбуын болып, аяғы жүруге келмейді екен, өткелсіз суға кез болғаны- көзі жасаурап аттам жерді көре алмағаны, жоқты жаяу қарай беретін болдым дегені – тәрбиелеп қасында отырған бәйбішесі жоқ, шақшасын қалбалақтап көп іздеп, зорға тауып алып отырады екен. Аяусыз жаудың қолына кез болдым дегені – келін-баланың қолында отыр екен» [2, 43] – деп шешіпті. Расында Мерке мен Байдалы бетпе-бет тілдесіп тұрған жоқ. Байдалы Меркеге сәлем айтады. Мерке көпшілікке Байдалы сөзінің астарын түсіндіреді.

Бұндай структуралық айқын ерекшеліктері жоқ диалогтар қарасөз ішінде беріледі. Сондықтан Байдалы шешен сөзінің Мерке сөзі ішінде төл сөз ретінде айтылуына мән берер болсақ, әлқисса (сказовость) сипаты танылады. Ең бастысы диалог-жұмбақ пен оның шешімі, диалогтық құрылымының шарттылығы. Шынында, шешендік астарлы сөздің көркемдік қуаты ерекше. Байдалы шешеннің сөзі – тұтастай табу. Болымсыз мағына беретін – сыз жұрнақты зат есімдердің зат есімдермен «асусыз тау», «өткелсіз су», «аяусыз жау» түрінде тіркестер құруы, сондай-ақ «жаяу» мен «аяу» сөзінің үндестігі ашық сөзге ырғақ бітіреді. Сөздегі «кез болдым», «қарай беретін болдым» дейтін қайталаулар да жұмбақталған құбылыстың мәнін үстей түседі, оны концепт арқылы меңзейді. Расында бұл тектес шешендік сөз үлгілеріндегі сұрақ-жауап құрылымының уақыт пен кеңістік ыңғайындағы шарттылығын ескеруіміз қажет.

«Қасқакөл дауы» дейтін шешендік сөздің баяндау жүйесінен де өзіндік ерекшеліктерін тануға болады. Төле би, Әйтеке би, Орманбет би үшеуі Қасқакөл деген көлге таласып, даулы болады. Төле Орманбетке: « – Ай, Орманбет! Мен әлі тірімін өлгем жоқ, бұдан бұрын неше сәлем айтсам да келген жоқсың, ер кетер, жер жетер. Ешкімге опа қылмас дүние бок! Ей, Орманбет, сен бізден кіші боласың барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жас едің көңілдегіңді аларсың! – дейді. Әйтеке де Төленің сөзін қостап: « – Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін. Бай болып пайдаң тимесе, батыр болып найзаң тимесе жұрттан алабөтен үйің күйсін деген, бізге кейінгілер осыны айтама деп ойлаймын, – дейді. Сонда Орманбет: «Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге әркімдер-ақ таласады, бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, айтқандарың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді қабан деген, қамшылатқан жүйрікті шабан деген, біреудің ақысына зорлық қылса, ақыретте мұндай істер жаман деген, – дейді. – Ей, Орманбет, сіз бізге Қасқакөлді беріңіз, Қасқакөл рас сізге жақын. «Бардан пайда, жоқтан залал» деген, не берсе қайырын тілеп көріңіз. «Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар» – дейді Төле [2, 111-112]. Үшеуі олай сөйлесіп, былай сөйлесіп келісе алмайды. Дау бітпей Орманбет еліне қайтады. Кейіннен анасының ақылына тоқтап, Қасқакөлді қарттарға бөліп береді. Бұл – ше-

шен-билердің талас-тартысына құрылған полилогтық сценаның көрінісі. Ал талас-тартыстың екіжақтық сипатына қарасақ, диалогтық құрылым танылады. Негізгі сөз тартысы Орманбет пен Төле арасында. Одағай, қаратпа сөздер «ер кетер, жер жетер» деген мәтел мен «Ешкімге опа қылмас бок дүние!» деген поэтикалық инверсия, сондай-ақ, «көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен көңілдегіңді аларсың!» деген жолдардағы дауыссыз «к» дыбысының аллитерациясы Төле сөзінің экспрессивті-эмоциялық қуатын арттырып, драмалық ширығысты күшейте түседі. Төленің кезекті репликасында қаратпа сөз, бұйрық райлы етістік өтініш мағынасында қолданылады. Осы реплика ішінде монолог құрылымы тырнақшаға алынған. Монологтың «Қасқакөл бар», «басқа көл бар», «ұстама тар» деген ішкі ырғақ-ұйқасқа құрылуы, «бардан пайда, жоқтан залал» деген мақалдағы тілдік бірліктер – «бар» мен «жоқтың» қарама-қайшылық мәні де сөзге драматизм дарытады. Әрине, Орманбет би сөзінің өзіндік құрылымы ерекше. Бұл сөйлеу құрылымының бірінші сөйлемінде қарсылықты шылау жасырын тұр. Сондай-ақ, екінші сөйлем мақал-мәтел түрінде айтылады. Шешеннің тауып айтқан мақалында «қабан деген», «шабан деген» деп келетін ұйқастан өзге «қанағатсыз би», «қамшылатқан жүйрік» деген тіркестердегі сөзге ырғақ беруші -қа буынының үндестігі де айырықша. Жалпы, «Қасқакөл дауы» – шешендік жекпе-жектің кемел көрінісі. Мұхтар Әуезов өз драматургиясында осындай шешендік сөздерді «орасан шешендік сапаларын мінез, дүниетаным сипаттарын даралап ашуға қас шеберлікпен пайдаланады» [5, 261].

Негізінен, «Қасқакөл дауы» сөзінің баяндау жүйесіне полилог, моно-диалогтық құрылымдар тән. Алайда, оны айтпасақ та, баяндау жүйесі драмалық диалогқа құрылған деуге болады.

Жалпы, шешендік диалог шешендік сөздердің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын іргелі құрылым болып табылады. Шешендік диалог халықтық жұмбақ, жаңылтпаш өлең, табу, мақал-мәтел құрылымына тән сипаттарды да иеленеді. Шешендік диалог құрылымын полилог, монодиалог, драмалық диалог түрлеріне ажыратуға болады. Сондай-ақ, шешендік диалогтың құрылымы теңеу, метафоралық салыстыру, меңзеу, риторикалық сұрақ, инверсия, ішкі ұйқас пен ырғақ, аяққы қайталау, буын үндестігі секілді көркемдік айшықтарға бай екенін пайымдауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Литература Востока в средние века. Часть 2 // Сост. Конрад Н.И. и др. – М., 1970. – 554 с.
- 2 Шешендік сөздер // Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.
- 3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 4 Жармұқамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы, 1976. – 162 б.
- 5 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.

References

- 1 Literature of the East in the middle ages. Part 2 // Comp. Conrad N. And. etc. – M., 1970. – 554 S.
- 2 Oratory words // Comp. B. Adambayev. – Almaty, 1990. – 166 p.
- 3 Auezov M.. The history of literature. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 p.
- 4 Zharmukamedov M. The development of aitys. – Almaty, 1976. – 162 p.
- 5 Maytanov B. Kazakh novel and a psychological analysis. Proc. allowance. – Almaty: Sanat, 1996. – 336 p.

